

STRESZCZENIE

Pomimo znaczących wysiłków międzynarodowych podejmowanych w ostatnich dziesięcioleciach, proces utraty, fragmentacji i degradacji ekosystemów postępuje na świecie i w Europie. Powszechny spadek różnorodności biologicznej jest wynikiem niszczenia siedlisk, zanieczyszczenia, gatunków inwazyjnych, zmiany klimatu i nadmiernej eksploatacji zasobów naturalnych. Jednocześnie jedna trzecia obszarów chronionych na świecie znajduje się pod wpływem silnych presji antropogenicznych. W odpowiedzi na rosnące zagrożenia, społeczność międzynarodowa podejmuje systematyczne działania mające zapobiegać spadkowi różnorodności biologicznej. Globalny cel ochrony 17% powierzchni lądowej oraz 10% powierzchni wód morskich do 2020 roku nie został osiągnięty, a ogólny stan różnorodności biologicznej i ekosystemów uległ pogorszeniu. Obecny horyzont działań na polu ochrony różnorodności biologicznej wyznaczają postanowienia Agendy 2030 na rzecz zrównoważonego rozwoju, a w Europie Strategii na rzecz Bioróżnorodności do 2030 roku, która postuluje, aby objąć ochroną co najmniej 30% obszarów morskich i lądowych, w tym 10% ochroną ścisłą.

W obliczu zmieniających się paradygmatów przyrody i jej ochrony, obszary chronione, takie jak parki narodowe, pozostają kluczowymi elementami utrzymującymi różnorodność gatunkową i integralność siedlisk. Obecnie toczy się dyskusja na temat optymalnej liczby, powierzchni i formy obszarów chronionych, która zapewniłaby efektywne podtrzymanie procesów ekologicznych na Ziemi i stabilny rozwój ludzkich społeczności. Tymczasem proces rozwoju obszarów chronionych, zwłaszcza w odniesieniu do obszarów lądowych, uległ wyraźnemu zahamowaniu w ostatnich latach. Podobnie jak inne obszary chronione, parki narodowe są obecnie postrzegane jako przestrzenie służące nie tylko celom ochrony przyrody, ale i dostarczające korzyści społecznych, ekonomicznych i kulturowych. Obecnie są one coraz częściej postrzegane nie jako izolowane wyspy, ale jako systemy społeczno-ekologiczne ujęte w paradygmacie „ludzie i przyroda” (ang. „*people with nature*”), który podkreśla wagę ludzkiej kultury i instytucji współtworzących interakcje między społeczeństwami a środowiskiem. Współczesne planowanie obszarów chronionych rodzi zatem potrzebę efektywnego komunikowania społecznych i gospodarczych funkcji parków narodowych do społeczności lokalnych oraz tych położonych dalej od nich.

Jedną z propozycji dla przedstawienia wizji synergii ochrony przyrody z rozwojem społecznych i gospodarczym oraz podejściem badawczym dla badania różnego rodzaju interesariuszy związanych z kwestiami ochrony przyrody jest koncepcja usług ekosystemowych (ang. *ecosystem services*, *ES*). Podstawowym celem koncepcji *ES* jest ujawnienie szerszemu gronu odbiorców rzeczywistej wartości dóbr i usług pochodzących z natury w formie strumieni korzyści, które można zidentyfikować, zmierzyć i włączyć do rachunku ekonomicznego, a następnie uwzględnić w procesach podejmowania decyzji środowiskowych. Na przestrzeni lat koncepcja *ES* była jedną z głównych osi debaty na temat przyszłości ochrony przyrody, w tym czasie podlegała gorącej dyskusji naukowej i ulegała znaczącym modyfikacjom. Jako ugruntowane naukowo, ale wciąż stosunkowo nowatorskie narzędzie w praktyce, koncepcja *ES* zyskuje coraz większą uwagę i wzbudza wiele oczekiwań wśród decydentów na różnych szczeblach, a także tych ekologów, którzy mają nadzieję, że poprzez podkreślenie społecznych i ekonomicznych aspektów przyrody bioróżnorodność będzie lepiej chroniona. W większości krajów Unii Europejskiej praktyczne zastosowanie koncepcji *ES* jest wciąż na wczesnym etapie rozwoju, a skuteczność związanych z nią polityk, programów i działań w sferze publicznej różnego szczebla pozostaje słabo poznana. Do chwili obecnej wciąż niewiele wiadomo na temat potencjalnej roli koncepcji *ES* w kształtowaniu elementów krajowych systemów ochrony przyrody, w tym ich kluczowych elementów, takich jak parki narodowe.

Polski system ochrony przyrody opiera się na ochronie obszarowej i ochronie gatunkowej, a najwyższą formą ochrony obszarowej jest w nim park narodowy. Do podstawowych celów parków narodowych zalicza się wykonywanie działań ochronnych, udostępnianie obszaru parku narodowego oraz prowadzenie edukacji przyrodniczej. Park narodowy może pełnić także rolę aktora rozwoju lokalnego, który funkcjonuje w sieci powiązań ekonomicznych z innymi podmiotami gospodarki. W Polsce od 2001 roku nie utworzono ani nie powiększono znacząco ani jednego parku narodowego, głównie ze względu na restrykcyjne prawo ochrony środowiska, dające samorządom możliwość weta wobec tworzenia nowych parków narodowych. Pozostałymi przyczynami impasu w tworzeniu parków narodowych są m.in. obawy ze strony jednostek samorządu terytorialnego o negatywne konsekwencje gospodarcze utworzenia parku narodowego, a także negatywne nastawienie społeczne do parków ze strony lokalnych mieszkańców. Do negatywnych uwarunkowań dla tworzenia parków narodowych należy zaliczyć również działalność grup interesu, np. leśników broniących status quo uzyskanego w wyniku przemian społeczno-gospodarczych po 1989 roku. Problemy dotyczące tworzenia i powiększania parków narodowych rodzą pytanie o rzeczywistą rolę, jaką mogą one obecnie pełnić w systemie ochrony przyrody wśród innych form prawnych ochrony obszarowej.

Obszar projektowanego Turnickiego Parku Narodowego (TuPN) pozostaje do dziś ostatnim dużym i mało przekształconym kompleksem leśnym w paśmie polskiego przedgórze, z licznymi płatami starodrzewów o ciągłości historycznej sięgającej nawet końca XVIII w. Jest to jeden z najmocniej postulowanych i ugruntowanych w wiedzy naukowej obszarów potrzebnych do objęcia pilną ochroną w najwyższej randze, a jego walory przyrodnicze sytuują go na równi z wieloma istniejącymi parkami narodowymi. Historia wielokrotnych starań o utworzenie TuPN dowodzi, jak trudny może być proces tworzenia parku narodowego w Polsce. Terytorium projektowanego TuPN jest od lat 90. XX wieku areną intensywnego konfliktu między zwolennikami założenia parku a różnymi lokalnymi interesariuszami, którzy są temu przeciwni. Jednocześnie projektowany TuPN stanowi cenne studium przypadku dla szerszej debaty o problemach z tworzeniem parków narodowych, m.in. ze względu na silne powiązania lokalnej gospodarki z sektorem pozyskiwania i przetwórstwa drewna oraz fakt, że nigdy nie był on przedmiotem badań z perspektywy postrzeganych *ES*. Występuje zatem luka poznawcza w aktualnej wiedzy na temat uwarunkowań społeczno-ekonomicznych ochrony przyrody na tym terenie, a przypadek projektowanego TuPN służy jako doskonały obiekt doświadczalny do zbadania, czy zastosowanie koncepcji *ES* może wnieść wkład do planowania i zarządzania parkami narodowymi.

Głównym celem badawczym rozprawy doktorskiej było uzyskanie głębszego wglądu w postrzeganie korzyści z przyrody i preferencje zarządzania zasobami przyrodniczymi u różnych grup interesariuszy, a także opinii lokalnych mieszkańców względem relacji człowieka i przyrody, jego roli w ochronie przyrody oraz postaw względem obszarów chronionych z wykorzystaniem koncepcji usług ekosystemowych. Szczegółowe pytania badawcze odnosiły się do celów poznawczych w zakresie: 1) wkładu koncepcji *ES* do procesów decyzyjnych dotyczących planowania i zarządzania obszarami chronionymi, 2) czynników kształtujących postawy mieszkańców wobec obszarów chronionych i ich związku z przyrodą, 3) identyfikacji priorytetowych *ES* i związanych z nimi zagrożeń postrzeganych jako najważniejsze wśród mieszkańców różnych gmin, lokalnych liderów i ekspertów. Cele te zostały zrealizowane poprzez dwa badania: 1) partycypacyjne mapowanie usług ekosystemowych (respondenci – specjaliści, liderzy lokalni), 2) ilościowe badanie kwestionariuszowe (respondenci – mieszkańcy), stanowiące niezależną część projektu badawczego, którego pomysłodawcą i inicjatorem był autor niniejszej pracy doktorskiej. Autor pracy był również koordynatorem merytorycznym projektu, głównym projektantem i wykonawcą badań terenowych, redaktorem prowadzącym opracowania końcowego (monografii) i jego głównym autorem. Niniejsza rozprawa doktorska opiera się na wskazanych we wstępie rozprawy doktorskiej wybranych rozdziałach opisaną publikacji monograficznej stanowiącej załącznik do rozprawy.

Przyjęta w niniejszej pracy doktorskiej perspektywa obszaru chronionego jako systemu społeczno-ekologicznego wraz z zastosowaniem terminologii i warsztatu metodologicznego koncepcji *ES*, okazały się efektywnym podejściem badawczym pozwalającym na zrealizowanie postawionych celów badawczych dysertacji. **W odniesieniu do pierwszego celu badania**, uzyskane przez autora wyniki rozprawy wskazują potrzebę wypracowywania odpowiedniego języka i wspólnych definicji dla badanych *ES* w komunikacji z różnymi grupami interesariuszy w dyskusji na tematy związane z ochroną przyrody. Autor rozprawy wskazuje także na kwestię budowania zaufania do instytucji parku narodowego, która ma szczególne znaczenie w świetle specyficznych uwarunkowań percepcji ochrony przyrody w krajach postsocjalistycznych Europy Środkowo-Wschodniej. Las i jego komponenty stanowią dla badanych główne źródło dostarczania korzyści z przyrody. Będąc jednocześnie źródłem zagrożeń, stanowią centralny punkt dyskusji o przyrodzie i jej ochronie, wskazując na przyszłe możliwe pola konfliktów wokół *ES* na tym terenie. **W odniesieniu do drugiego celu badania**, wyniki wskazują na trzy podstawowe składowe opisujące lokalny dyskurs o ochronie przyrody, które korespondują z wynikami badań na temat konfliktu w Puszczy Białowieskiej: 1) podejmowanie działań w ochronie przyrody na podstawie fachowej wiedzy i doświadczenia leśników, 2) materialistyczne podejście do przyrody, 3) sceptycyzm wobec ingerencji w przyrodę. Autor rozprawy zidentyfikował czynniki negatywnie wpływające na nastawienie do parków narodowych (wiek i długość zamieszkiwania w obszarze badania) oraz czynniki pozytywne (wykształcenie oraz średni miesięczny dochód netto mieszkańca). Instytucja parku narodowego cieszy się generalnie słabym poparciem wśród mieszkańców badanych gmin, przy czym występuje różnica pomiędzy ogólnym poparciem dla parków a poparciem dla projektowanego TuPN. Jednocześnie te dwie zmienne są silnie skorelowane, co wskazuje na potrzebę poprawy ogólnego wizerunku parków w celu zwiększenia akceptacji dla TuPN. **W odniesieniu do trzeciego celu badania**, uzyskane wyniki wskazują, że decydujące dla jakości życia społeczności lokalnych gmin projektowanego TuPN są *ES* o charakterze materialnym (woda pitna, drewno opałowe), co pozostaje w zgodzie z wynikami innych badań dla powiększanych i planowanych parków narodowych o dużej lesistości. Ponadto wyniki wskazują również na centralną rolę *ES* związanych z lasem, a drewno i jego produkty pochodne są uznawane za kluczowe dla miejscowej gospodarki. Niemniej jednak badani respondenci w każdej z gmin są w stanie dostrzec szeroką gamę różnorodnych korzyści z lasu, a rola kulturowych *ES* może być w przyszłej debacie o TuPN nie mniej ważna od typowo materialnych korzyści z przyrody. Zestawienie wyników obu badań pokazuje także różnice w eksponowaniu różnych wątków *ES* przez respondentów z poszczególnych badanych grup. Najważniejsze wskazania przyszłych kierunków prowadzenia debaty o utworzeniu TuPN dotyczą zaadresowania palących problemów lokalnych mieszkańców z czerpaniem podstawowych korzyści z przyrody o znaczeniu egzystencjalnym.

Niniejsza rozprawa doktorska wnosi wkład do debaty naukowej na temat postrzegania korzyści z przyrody, preferencji zarządzania zasobami przyrodniczymi u różnych grup interesariuszy, ich roli w ochronie, a także postaw względem obszarów chronionych. Uzyskane wyniki uzupełniają bieżącą dyskusję naukową w zakresie interdyscyplinarnych nauk o ochronie przyrody (ang. *conservation social science*) w odniesieniu do obszarów chronionych i zastosowania koncepcji *ES* w ochronie przyrody. Jednocześnie rezultaty badania potwierdzają użyteczność i ograniczenia koncepcji *ES* w badaniu złożonych systemów społeczno-ekologicznych, jakim jest przedmiotowy obszar projektowanego parku narodowego. Wyniki rozprawy doktorskiej mogą posłużyć do opracowania szeregu nowych rozwiązań w celu usprawnienia procesu tworzenia parków narodowych w Polsce i poza jej granicami. Dalsze rekomendacje z badań tego typu mogą mieć szczególne znaczenie w świetle toczącej się obecnie dyskusji nad projektem nowej, dedykowanej ustawy o parkach narodowych, która może zasadniczo zmienić ich funkcjonowanie w ramach systemu ochrony przyrody w Polsce.